

# קדמוניות

123

כתב-עת לעתיקות ארץ-ישראל  
וארצות המקרא

ירושלים • שנה ל"ה • חוברת 1 (123) • תשס"ב



החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה • רשות העתיקות







# QADMONIOT

A Journal for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands  
Jerusalem, Vol. XXXV, No. 1 (123), 2002

Israel Exploration Society · Israel Antiquities Authority

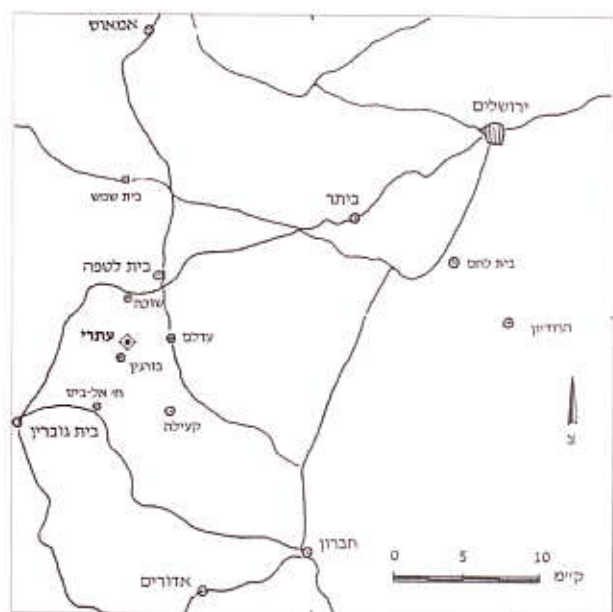




# חורבת עתרי – כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה

בועז זיסו ואמיר גנור

רשות העתיקות



חורבת עתרי; מפת איתור

מממצא של אוסטרקונים עליהם נזכרות כמויות של דבלים, אנו למדים על גידול התאנה ועיבוד פרותיה במקום. מתקן קולומבריום החצוב במדרון הצפוני של הישוב שימש כנראה לגידול יונים ולהפקת זבל. על טוויה ואריגת בדים ניתן ללמוד מממצא של משקולות נול עשויות חרס ואבן, ומשקולות פלך עשויות אבן, זכוכית ועופרת.

## תולדות הישוב

ראשית הישוב במקום בשלהי התקופה הפרסית (שלב 1). מתקופה זו (המאה ה־1 לפני סה"נ) נתגלו מעט שברי חרסים ומטבעות. ממצאים אלה נתגלו בכיסים בסלע ומתחת לרצפות מבנים מאוחרים יותר. לציון מיוחד ראוי ממצא של מטבעות כסף זעירים מטיפוס "יהוד"; מטבע שנטבע בבבל וחקייים מקומיים של מטבעות אתונאיים (בהם שתי טטראדרכמות שנטבעו כנראה במצרים). באתר לא נתגלו מבנים או מתקנים אותם ניתן לתארך בוודאות לתקופה זו.

## הקדמה

חורבת עתרי (ח' אל-חיה; ח' חוח) שוכנת בשפלה הגבוהה, בגוש הגבעות שבין עמק האלה לבין נחל גוברין. האתר משתרע על פני כ-20 דונם, בראש כיפה, במרכז שלוחה שמדרונותיה מתונים, בגובה 406 מ' מעל פני הים. המקום מעניק תצפית ושליטה על הסביבה הקרובה. מבחינה גיאוגרפית-היסטורית נמצא האתר בימי הבית השני באזור שבין יהודה לאדומיאה.

בשנים 1999-2000 נערכה במקום חפירת הצלה מטעם רשות העתיקות, בעקבות שוד עתיקות שנערך באתר במשך שנים רבות. מטרת החפירה הייתה לחשוף את שרידי החורבה ולהכשירה לביקור.\*

ליישוב מוליכות דרכים עתיקות, התחומות משני צידיהן באבנים גדולות מכיוון מזרח, דרום ומערב. עמקי הנחלים שמצפון ומדרום לאתר שימשו לעיבוד חקלאי ונחפרו בהם בארות שהגיעו אל מי התהום. במדרונות סביב הוכשרו טרסות חקלאיות. בין הטרסות מצויים שומרות, מחצבות, מערות ומתקנים חקלאיים. ממזרח לאתר נתגלו גתות אחדות החצובות בסלע. אחת מהן, הסמוכה למבנים, משוכללת במיוחד, ואחרות פשוטות יותר.

ריבוי הגתות בסביבות האתר מלמד על ענף הפרנסה העיקרי של התושבים: גידול גפן לייק, שנעשה במדרונות ובעמקים שלידו. גילוי חלקים של בית בד (בשימוש משני) מעיד על ענף חקלאי נוסף – גידול זיתים להפקת שמן.

\* בחפירה (נצ"מ 11745/14740; הרשאות 3059/99; 3200/2000) השתתפו: א' גנור (ניהול שטח ורישום); ס' אל-עמלה (גילוי מתכות); ט' קורנפלד; ר' פירסקי; ר' אסמן; נ' זאק; ר' גראף; ר' ברין (מדירות, שרטוטים ושיחזור איזומטרי); י' נגר (אנתרופולוגיה פויות); מ' בן-גל (רפואת); צ' שגיב וק' עמית (צילום); ב' הירש (ציור); ר' קרוגליאק (ארגון ממצא). סיוע הוגש על ידי א' דרורי, חברת "כרמים"; נ' שגיב, י' צורן ובניו; ד' בריג; ע' קלוגר, י' משורר, א' וח' אשל; ד' עמית, י' דריר, י' לנדר, ח' נויגבורן; צ' גרינבוט, ד"ר אריאל, א' קליין, י' פרחי, ר' קהתי ומפקחי החפירה למניעת שוד עתיקות. החפירה בוצעה על ידי פועלים מקרית גת, קרית מלאכי, רהט ואופקים וכן תלמידים ומתנדבים. קצרה באן היריעה מלפרט את שמות כולם. עבודות השימור תוכננו על ידי י' שפר, ע' סבה וד' על, וביצעו על ידי א' קחו, ע' קלימון ומ' סעד. בפרסום ממצאי האתר נסייע מרכז יסלון לחקר תולדות ישראל לאור האפיגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן.





חורבת עתרי; תצלום אוויר - מבט לכיוון מזרח



חורבת עתרי; מטבע כסף בסך חצי אובול מטופוס "יהוד" שנתגלה במילוי מתחת לרצפת חדר U2

מן התקופה ההלניסטית (שלב II) נשתמרו חדרים ששולבו במבנים מאוחרים (במבנה U ואולי גם במבנים P ו-S-1) וכן חללים תת קרקעיים חצובים כגון בורות מים (דוגמת בור XII) ומחצבות תת קרקעיות (במערכת II). קשה להעריך מה היה היקף הישוב בתקופה זו, כיוון שרוב המבנים הנדונים פורקו או שולבו בבנייה מאוחרת יותר.

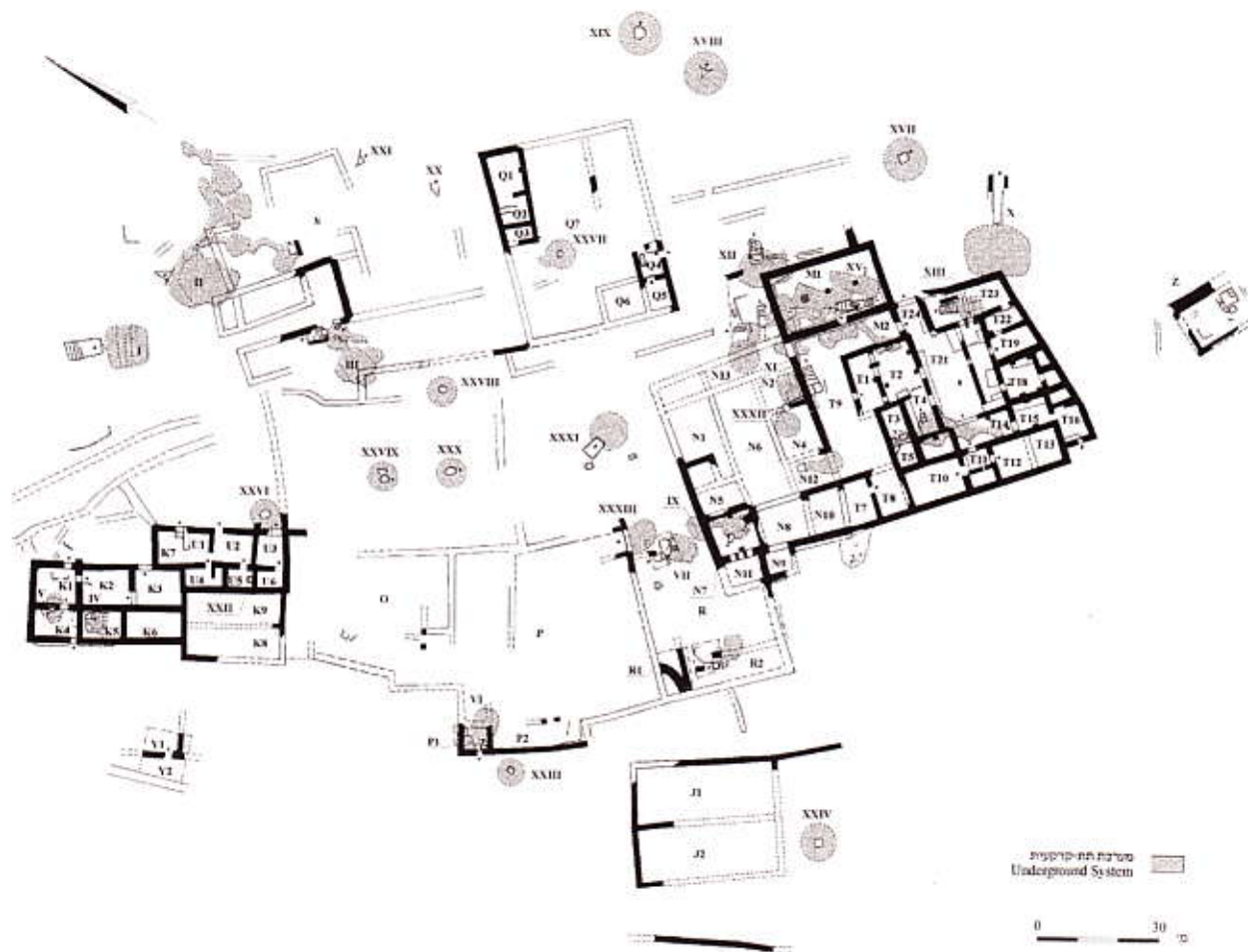


חורבת עתרי; גת משוכללת הצמודה למבני המגורים (Z) - מבט למערב



חורבת עתרי; בנין U - בניה קדומה באבני גוויל גדולות





חורבת עתרי; תבנית כללית של הישוב בשיאו, ערב המרד הגדול. מבנה M1 חורג, מכיוון שנוסף לאחר המרד הגדול (אף בחדרים T15-T23 חלו שינויים בתקופה שבין המרידות נגד הרומאים)

המבנים נבנו מגושי אבן נארי מקומיים מסותתים. פינות מבנים או פריטים מיוחדים כמשקופים וכמזוזות של פתחים וחלונות, נבנו אבני גזית שעיבודן מעולה.

מחוץ למבנים הוסדרו רחבות, על ידי סיתות ופילוס של הסלע. מי הגשמים נוקזו - לעתים על ידי תעלות - אל בורות מים ואל ארבעה מקוואות טהרה, שנחצבו בצורה מתוכננת בצד הרחבות והחצרות הפנימיות. על דפנות הבורות והמקוואות נשתמר היטב טיח הידראולי לבן או אפור. לעתים עוצבו בסלע הנארי מסדים מוגבהים עליהם נבנו קירות המבנים, ולצידם נחצבו פירים היורדים אל חללים תת קרקעיים. איכות הבניה והחציבה מלמדת על מיומנותם של הבנאים והסתתים שהכירו ונצלו היטב את אופי הסלע המקומי: קירטון מתצורת צרעה, פרט עדולם, שמעליו שכבת נארי.

מתחת לחלק ממבני המגורים הותקנו מערכות תת קרקעיות קטנות: כל אחת מהן כוללת פיר כניסה ומחילה צרה ומפותלת שמפלסה משתנה, ובסיומה חדרון אחד או שניים; אלה הם המרכיבים האופייניים למערכות המסתור בשפלת יהודה. חלק מן המערכות בחורבת עתרי נמצאו חתומות והכילו ממצא קירמי עשיר: קנקנים, סירי בישול,

ממצא המטבעות בחלקי האתר השונים ותפרוסת החללים החצובים הקדומים מלמדים כי הישוב השתרע על פני יותר מ-7 דונם. המכלול הנומיסמטי כולל שפע פרוטות מימי החשמונאים, שתי טטרדרכמות ודידרכמה של אנטיוכוס הז' ושל דמטריוס הב' שמקורם במטבעת צור. בולט היעדרם המוחלט של כלי חרס מיובאים ובכלל זה קנקנים ורודים. אופי המכלול הנומיסמטי והקירמי רומז לכך שתושבי הישוב ההלניסטי היו יהודים. כנראה שחלק ממקוואות הטהרה נחצבו עוד בתקופה זו.

בתקופה הרומית הקדומה (שלב III) בראשית המאה הא' לסה"נ, חלו בכל שטח האתר פעולות בנייה והכשרת קרקע בקנה מידה גדול. היישוב הגיע לשיא התפתחותו במחצית הראשונה של המאה הא' לסה"נ, בימים שקדמו למרד הגדול. השטח הבנוי של האתר השתרע על פני כ-10 דונם, ובתחומו הוקמו מבנים חדשים, שאחדים מהם תוכננו היטב. המבנים כוללים טורי חדרים המקיפים חצרות פנימיות. חדרי המגורים שבהיקף הישוב צמודים זה לזה ולהם קיר חיצוני רצוף הבנוי אבנים גדולות שנועד לחסום כניסת אורחים לא רצויים. נראה כי לקירוי חדרי המגורים שימשו קורות עץ, עליהן הונחו ענפים או קנים וטיט. קירות



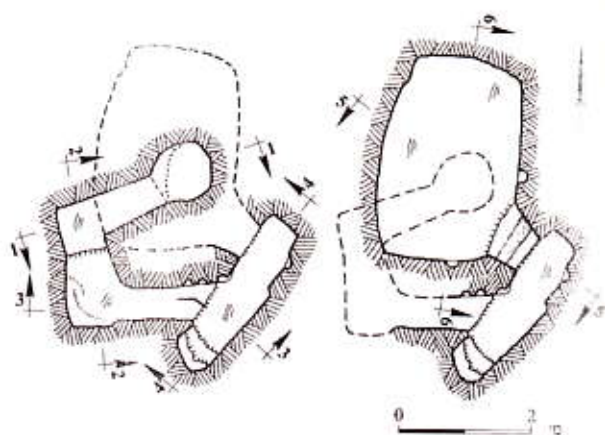
במרד הגדול נפגע היישוב, חלקים ממנו נהרסו והמקום ניטש לזמן קצר. שרידי החורבן ניכרים בעיקר באגף המזרחי של בנין T. לכן יש להניח כי אם התנהלה שם לחימה שלווה בהרס, הרי שזו נערכה בקצה המזרחי של היישוב – שטח שהיה נוח לגישה מבחינה טופוגרפית וממילא גם להתקפה. באגף המערבי של היישוב לא אותרה שכבת שריפה. שטח זה ניטש במרד הגדול ולא שוקם עוד. נמצאו שם עשרות פרוטות משנה ב' למרד הגדול, ומספר קטן יותר של פרוטות משנה ג' למרד. במיוחד יש לעיין גילוי חצי שקל משנה ג' למרד, שהוטמן באחת המערכות התת קרקעיות (מערכת XIV, ר' להלן) ומטבע ברונזה (העריך הקטן) משנה ד' למרד.

בתקופה שבין המרידות נגד הרומאים (שלב IV) שבו יהודים והתיישבו במקום, חלקם היו תושבי הכפר המקוריים, ששבו לבתיהם. הם שיקמו מבנים שנהרסו במרד והתאימו אותם לצורכיהם. ההתיישבות החדשה התרכזה בצידו המזרחי של האתר והקיפה להערכתנו פחות ממחצית מן השטח שהיה בנוי לפני כן. מבני המגורים העיקריים קיבלו מתאר מלבני מכונס (מידות כלליות כ-35x50 מ') וחדריהם הקיפו שלוש חצרות פנימיות. מחוץ למכנים היו רחבות פתוחות, מערות ומתקנים חקלאיים. כלפי חוץ יצרו החדרים רצף אחד; הקיר החיצוני שלהם נבנה מאבנים גדולות, ולמכלול הבנוי כולו היה כנראה פתח אחד שהוליך החוצה. אין לדעת אם המבנים התרוממו לגובה של קומה אחת או שתיים. השימוש באבנים גדולות במיוחד והבנייה האיתנה יותר של יסודות החדרים

T13-T10 רומזים אולי על קיום קומה נוספת. בצמוד למבני המגורים, מצפון-מזרח להם, הוקם מבנה ציבור (M), שעשוי היה לשמש כבית כנסת (ר' להלן). מתחת למבני המגורים הותקנו מבעוד מועד מערכות תת קרקעיות מסועפות, עוד לפני פרוץ מרד בר כוכבא.



חורבת עתרי; קנקני אגורה שנמצאו בחדר הפנימי במערכת התת קרקעית VI



חורבת עתרי; מערכת תת-קרקעית IV מסוף ימי הבית השני – "אב טיפוס" של מערכת מסתור

נרות ומטבעות – מה שמראה כי נועדו לאחסון. הממצאים שנחשפו במבנים ובחללים התת קרקעיים, מתחת לרצפות ומעליהן, וההקשר האדריכלי של פירי הכניסה למערכות, מלמדים שהמתקנים נחצבו תוך כדי בניית החדרים, עוד בראשית המאה הא' לסה"נ. המערכות הקטנות במערב האתר יצאו מכלל שימוש בעת החורבן. בסוף ימי הבית השני יש בממצא זה כדי להקדים את הופעת מערכות המסתור בשפלת יהודה לימי הבית השני. המערכות החצובות בחלק המזרחי של האתר שוכללו והמשיכו לשמש גם בתקופה שבין המרידות נגד הרומאים וימי מרד בר כוכבא.

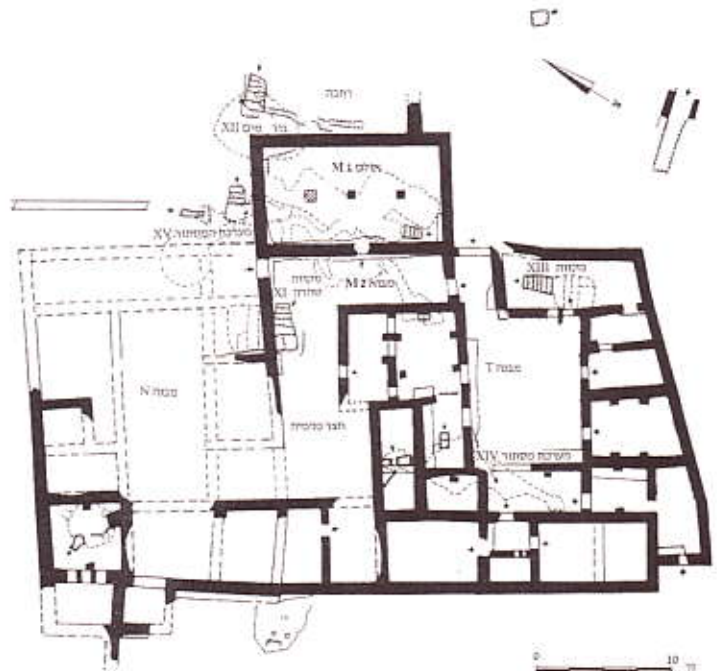
המכלול הקרמי מורכב ברובו מכלים מקומיים, מטיפוסים השכיחים בירושלים וביהודה בתקופה זו. מבין אלפי שברי בלי החרס מן התקופה הרומית הקדומה שנתגלו בחפירה, לא נמצא אף שבר מיובא אחד. קשה לקבוע אם הסיבה לכך כרוכה בחשש התושבים היהודים בפני "טומאת העמים", או מחמת רמת החיים הכפרית והצנועה. נתגלו גם שברים רבים של בלי אבן מקורצפים בסכין או עשויים במחרטה. מערות הקבורה ששימשו את תושבי האתר בשלהי תקופת הבית השני נחצבו במדרון הצפוני והמזרחי, מחוץ לתחום הבנוי של הכפר. במדרון המזרחי אותרו שלוש מערות, ובכל אחת חדרון רבוע ובמרכזו רצפתו חצוב בור עמידה שסביבו אצטבאות. נהוג לתארך קברים מסוג זה לתקופה החשמונאית, אך יתכן ושימשו גם לאחר מכן בהמשך תקופת הבית השני. היות והקברים נשדרו, אין לדעת מה הייתה תכולתם. על המדרון שממזרח לאתר נסקרה מערכת קבורה גדולה שכללה חצר, מבוא וחדר קבורה שבדפנותיו נחצבו כוכים. המערכת אמנם נשדרה, אך בין שפכי השוד שנתרו בחצר הקבר נתגלו שברי גלוסקמה, המאפשרים לתארך את המערה למאה הא' לסה"נ. מערכות קבורה כאלה נפוצות בארץ יהודה ומתוארכות לשלהי תקופת הבית השני, וחלקן אף המשיך לשמש עד לימי מרד בר כוכבא.



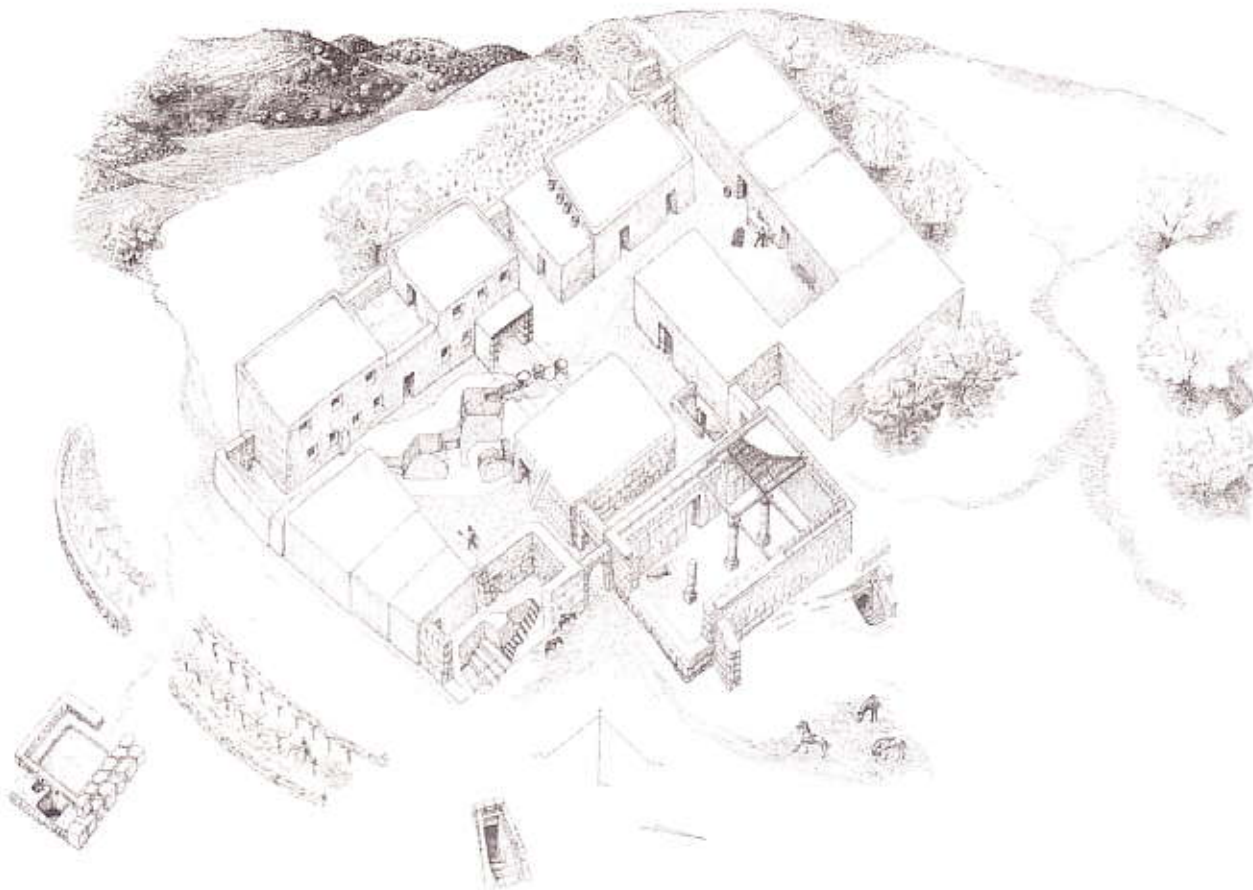
המערכות כללו מחילות, חדרים וחיבורים אל בורות מים קיימים. הגישה אל המערכות נעשתה לרוב באמצעות פירים מדורגים שנחצבו ברצפות החדרים. בראש כל פיר עוצבו מגרעות להנחת לוחות כיסוי שהסתירו את הפתח. המערכות שימשו במהלך המרד למסתור עבור תושבי האתר ונאגרו בהן מזון וציוד.

חלק ממערכות המסתור, דוגמת מערכת XV הגדולה והמורכבת (ר' תיאור להלן), נשדד לפני שהחלו החפירות באתר. מערכת קטנה יותר (XIV), שהייתה בשימוש גם בתקופה הרומית המאוחרת, לא נפתחה לאחר מכן. מערכת זו הכילה ממצא מועט מזמן המרד הגדול וממצאים רבים מימי מרד בר כוכבא ובהם נרות אופייניים ושלוש מטבעות ברונזה שנטבעו מחדש בידי המינהל של בר כוכבא. במהלך המרד הוטמנו בקירות החיצוניים שבצד המזרחי והמערבי של האתר, בסמוך לפינות חמישה דיגרי כסף; אחד מהם שייך לסדרה הלא מתוארכת מזמן מרד בר כוכבא ואילו השאר הם דיגרים אימפריאליים של הקיסרים ואספסיאנוס, טראיאנוס והדריאנוס.

תושבי היישוב השתתפו במרד בר כוכבא ובמהלכו נהרס היישוב באופן אלים. על כך מעידה שכבת שריפה



חורבת עתרי; תוכנית מבנה הציבור M ומבני המגורים הסמוכים אליו בתקופה שבין המרידות נגד הרומאים (70-135 לסה"נ)



חורבת עתרי; מבני המגורים העיקריים בתקופה שבין המרידות נגד הרומאים (שיחזור איזומטר)

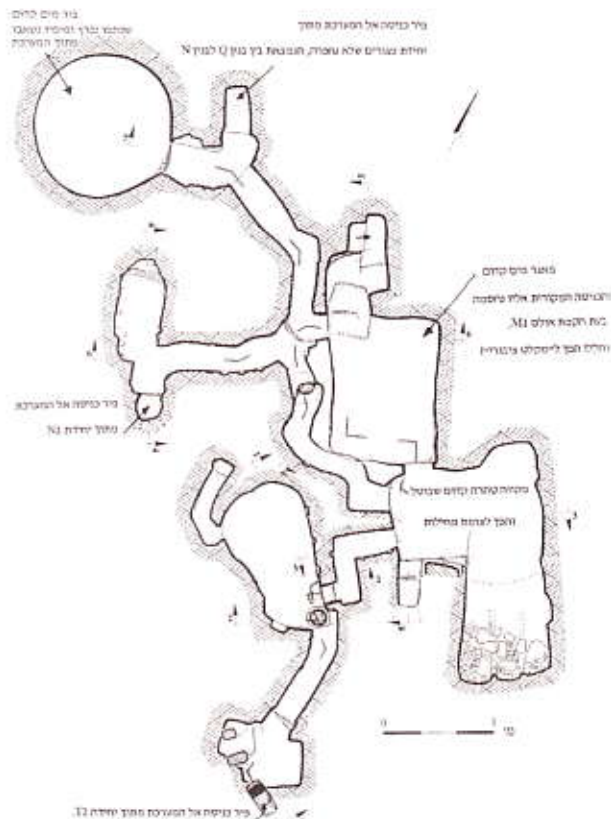


מבנה הציבור (M2) כולל מבוא המחובר לחצר פנימית, שבצידה חצוב מקווה טהרה (XI), ואולם מרכזי (M1). אל המבוא המלבני (3.5x13 מ') נכנסו דרך שני פתחים שנקבעו בקירותיו הצרים ונסגרו בדלתות. המבוא נפתח אל חצר מלבנית (מעין אטריום) שמידותיו 14x5 מ'. קירות המבוא, שנבנו מאבני גוויל גדולות ומעובדות, נשתמרו לגובה של כ-2-3 נדבכים.

בצד החצר נחצב מסדרון כניסה מדורג שירד אל מקווה גדול שהותקן בניצב למסדרון (XI). בצמוד לכניסה המזרחית של המבוא נחצב מקווה קטן יותר (XIII), בו נמצא שעון שמש מגולף באבן. לא ברור אם המקווה הקטן נועד לשמש את הבאים למבנה הציבור, או שמא היה זה המקווה הפרטי של דיירי בניין T. במרכז הקיר הארוך של המבוא נקבע פתח ברוחב של כ-1 מ', שהוליך אל אולם (M1) מלבני, שמידותיו כ-7x13 מ'. הפן החיצוני של קירות האולם נעשה מאבני גוויל גדולות ואילו הפן הפנימי מלוחות אבן ניצבים. הקירות נשתמרו עד לגובה של ארבעה או חמישה נדבכים. התקרה נתמכה על ידי שלושה עמודים העשויים חוליות אבן, ובראשם כותרות (ר' להלן). העמודים הונחו על אדני



חורבת עתרי; מקוואות טהרה שבוטלו עם הקמת האולם



חורבת עתרי; תוכנית מערכת מסתור XV

שימניה נתגלו במרכז האתר (יחידות N4, N6). על רצפת חדר N4 נתגלה דינר המתוארך לשנה ב' למרד בר כוכבא, ועליו סימני שריפה. מקווה הטהרה XI הפך לקבר אחים, והוטמנו בו עצמות של כ-15 אנשים שמצאו מותם במרד (כנראה בעת כיבוש האתר). העצמות היו מעורבות באפר, בחלקי עץ מפוחים ובממצאים האופייניים לתקופה: כלי חרס וזכוכית (חלקם מעוותים מחמת השריפה), שברי נרות יהודאיים, שברי כלי אבן מקורצפים בסכין, דרכמה של טראיאנוס וטטראדרכמה מזרחית של ואספסיאנוס. על פי סימני חיתוך באחת מחוליות הצוואר של אחד הנקברים התברר כי ראשו הותז במכת חרב.

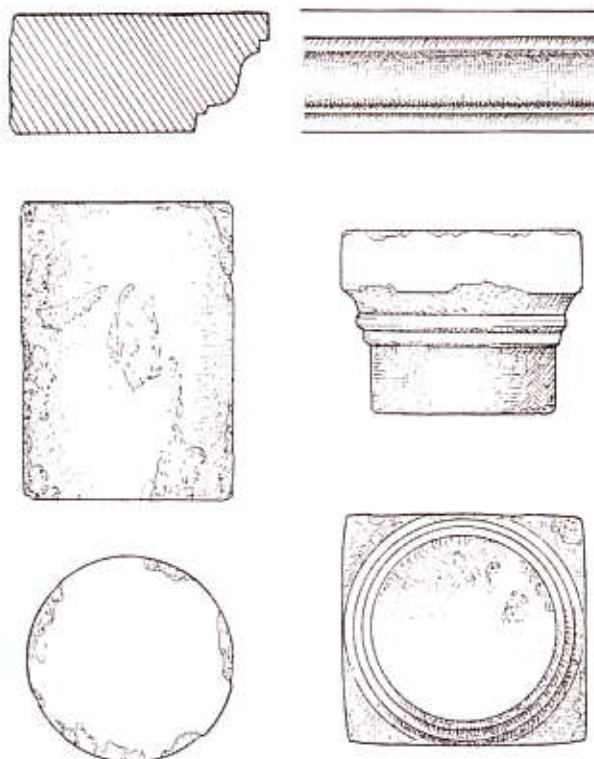
### מבנה ציבור (M)

קיום שטח קרקע מפולס רחב דיו בצמוד לצד הצפון-מזרחי של המכלול הבנוי (בניינים T-N) אפשר כנראה את הקמת המבנה ששימש לצורכי ציבור (M1). פרנסי הציבור והמתכננים הסתפקו בשטח זה, שנתוני הטופוגרפיים הכתיבו בניין בעל תכנית רוחבית, ולא הגדילו אותו על ידי בניית קירות תמך במדרון ופילוס רצפות נוספות. הבנאים התמודדו עם מציאותם של שרידים קדומים (מקווה, בור מים) בתחום המבנה העתידי. השרידים הקדומים בוטלו תוך שילובם במערכת המסתור XV (להלן).

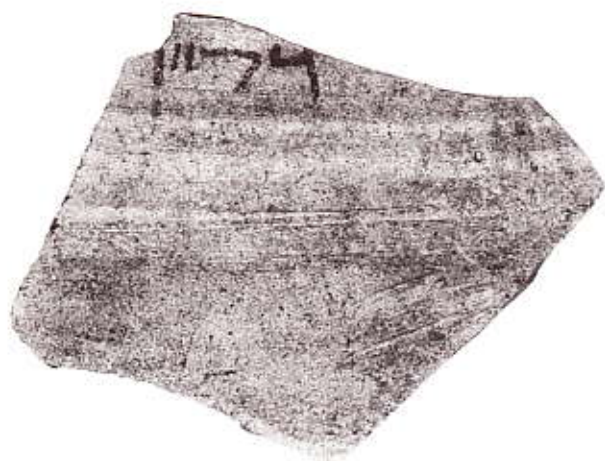


שכל אחת מהן כללה מסדרון מדורג, מחילה וחדרון. הללו חוברו באמצעות מחילות אל שני מאגרי מים תת קרקעיים גדולים. פתחו של אחד מהם נחסם, הבור מולא בחלקו התחתון בעפר ואבנים ובדופנותיו נפרצו שתי מחילות. כך יכול היה הבור להפך למעין "מקלט ציבורי" בעבור באי האולם ואחרים; אל המאגר השני ניגשה מחילה שפרצה את הדופן שלו על מנת לאפשר אגירת מים ושאיבה בותר. במערכת השדודה נותר ממצא מעורב מן התקופה ההלניסטית והרומית הקדומה, ובכלל זה ממצא מזמן המרד הגדול ומימי מרד בר כוכבא. לימי מרד בר כוכבא יש לייחס גר יהודאי תמים ושברים של נרות נוספים מסוג זה, שברי נרות "רומיים עגולים" וכן שברי כלי חרס ואבן.

בור המים XII: עם הקמת מבנה הציבור הוכשרה למרגלותיו רחבה, תוך כדי הוצאתו משימוש של בור מים קדום שהיה במקום. הבור התמלא בשברים של מאות קנקנים וסירי בישול שהושלכו לתוכו. הכלים הללו אופייניים למאות א' לפני סה"נ עד א' לסה"נ. על חלק מן החרסים שהתגלו בבור המים XII נרשמו בדיו כתובות



חורבת עתרי; פריטים אדריכליים השויכים כנראה למבנה הציבור M



חורבת עתרי; אוסטרקון עליו נכתב "ד[בלין] 13"

ב"כתב יהודי". רוב הכתובות כוללות אותיות בודדות ומספרים ומעידות כנראה על אחסון מסודר ומסחר במוצרים חקלאיים.

על אחד החרסים נרשם ד[בלין] ס[אין] 4. על חרס אחר נרשם ד[בלין] 13 (איור 24). על ארבעה חרסים אחרים נרשמה ספירה של מוצר לא ידוע בס[אין] ובק[בין]. רישום כמויות הדבלים על גבי החרסים הינה עדות כי במקום גידלו תאנים ואולי אף סחרו בדבלים.

על חרס אחר נכתב השם "עתרי", וממנו ניתן שמו העברי של האתר. כתובת זו, לצד נתונים פיזיים כגון מיקום הישוב וממדיו ערב חורבנו (במהלך המרד הגדול) מרמזים לאפשרות זיהוי האתר עם Καφεθρα (כפר עתרא), שהיה ישוב בשפלת יהודה, שנהרס בעת מסע שערכו יחידות מן הלגיון החמישי באזור בשנת 69 לסה"נ (מלח' ד: 552).

אבן רבועים. אחרי חורבן האתר פורקו העמודים כשבמרכז רצפת האולם נותרו באתרם שני אדנים ובסיסו של האדן השלישי.

פריטים אדריכליים מעוטרים: M הוא מבנה פשוט וצנוע. עד עתה נמצאו באתר מספר פריטים אדריכליים מגולפים, שהשתייכו כנראה למבנה, והם כרכוב, חוליית עמוד עגול וכותרת דורית. כל הפריטים עשויים מאבן נארי מקומית. הכותרת והחוליה נמצאו בשימוש משני בחדר T24 הצמוד למבוא. על פני השטח, במדרון שלרגלי המבנה נמצא שבר כרכוב אבן מגולף. יש להניח כי כרכוב מעין זה הקיף את חלקו העליון של המבנה ותמך את שולי הגג. רצפות המבנה היו עשויות סלע מפולס או עפר מהודק, והקירות כוסו כנראה בטיח בוץ. לא נמצאו כל שרידים של עיטורים, כתובות או פסיפסים. למרגלות הבניין מצפון פולסה רחבה שהסתיימה בקיר תמך הבנוי מאבנים גדולות. לצד הקיר הצפוני עוצב הסלע בצורת מדרגה. בעת הכשרת הרחבה נסתם פתחו של בור מים חצוב הנמצא במקום (בור XII, ר' להלן).

אל מערכת המסתור הציבורית (XV), החצובה מתחת למבנה M, מוליך מעבר מדורג החצוב בפינת האולם, והוליך אל מקווה טהרה, שחדל לשמש עם הקמת המבנה. תכנית המערכת התת קרקעית נקבעה סופית בעת הקמת מבנה הציבור, על ידי חיבור שלוש מערכות "משפחתיות" קטנות,





חורבת עתרי; אוסטרקון עליו כתוב "עתרי"

מן המקורות ניתן ללמוד שבית הכנסת היה מוסד מקובל בקרב הקהילה היהודית בתקופת בית שני, בארץ ובתפוצות. שני המונחים היווניים העיקריים המציינים במקורות בית כנסת הם *συναγωγή* (סינגוגה) ו-*προσευχή* (פרוסאוכה). למונח הראשון משמעות כפולה: קהילה וגם בניין. המונח השני, המקובל בתפוצות, מציין בית תפילה. ידועים שמות אחרים המתארים מבנה כזה כ"מקדש", "מקום קדוש", "מקום תפילה", "מקום מפגש בשבת", מקום לימוד" ועוד. ריבוי השמות משקף את תפקודו המורכב של בית הכנסת בחיי הקהילה של שלהי תקופת הבית השני: מרכז קהילתי, מקום לקריאה בכתבי הקודש, להוראה ולמשפט, לאיסוף כספי צדקה, אכסניה ומקום התכנסות למטרות פוליטיות וחברתיות.

בדור יבנה, לאחר חורבן הבית השני, נתגבשה ותוקנה תפילה "שמונה עשרה" (העמידה) המחייבת את המתפלל להפנות פניו לירושלים. ראשית המנהג בתקופה קדומה יותר: "העומדים ומתפללים בחוצה לארץ הופכים פניהם כלפי ארץ ישראל... בארץ ישראל הופכין את פניהן כלפי ירושלים... העומדים ומתפללים בירושלים הופכין פניהן כלפי הר הבית" (ירושלמי ברכות ד:ח ע"ב). בתקופת יבנה הועבר חלק גדול מהפעילות הדתית-ציבורית שנהגה במקדש אל תחום בית הכנסת: קריאת שמע, הלל, מזמורי תהלים, ברכות הכהנים, תקיעה בשופר בשבת ראש השנה, נטילת לולב ועוד. מציאות זו באה לידי ביטוי בתקנות רבן יוחנן בן זכאי ורבן גמליאל (משנה רה"ש, ד:א-ד; בבלי, רה"ש כא, ע"ב, לא ע"ב), ובמימרה "תפילות כנגד קרבנות קבעום" (בבלי, ברכות כו ע"ב; ירוש' ברכות ד:א, ז ע"ב). כיוון התפילה לירושלים קבע את מיקום המתפללים בבית הכנסת ואת משכן ספרי התורה.

י' לויין סבר כי מוסד בית הכנסת התקיים בארץ-ישראל החל מימי החשמונאים, והדגיש כי בתי הכנסת המעטים המוכרים משלהי תקופת הבית השני הם בעלי תכניות אדריכליות מגוונות, ללא גיבוש אדריכלי מחיוב. בארץ מוכרים כיום ארבעה מבני ציבור, שהוצע לזהותם כבתי כנסת מסוף המאה הא' לפני סה"נ והמאה הא' לסה"נ: גמלא, מצדה, הרודיון וקריית ספר. לאחרונה נתגלה ביריחו מבנה ציבור מן התקופה החשמונאית ששימש אולי כבית כנסת (קדמוניות 117, עמ' 17-24). בקומראן נחשף חדר רוחבי, (loc. 4) שהוגדר כחדר התכנסות (assembly room). סביב קירות החדר בנויים ספסלים ולצידו יחידות נוספות בעלת אופי ציבורי. כן ידועה כתובת "תיאודוטוס בן טנוס", המציינת מפורשות את עובדת קיומו של בית כנסת בירושלים.

במבני הציבור הללו אין אחידות אדריכלית, באוריינות טעיה של המבנה (כלפי ירושלים או בכיוון אחר) ובמיקומם בתחום היישוב. כך גם בפרטים, דוגמת מיקום הפתחים ומספרם והימצאות ספסלים. לכן נכשלו הנסיונות לערוך טיפולוגיה של המבנים הללו. לדעת לויין, הסיבה לגיוון

תיארוך מבנה הציבור: מבנה הציבור הוקם לאחר חורבן ירושלים והמקדש (בשנת 70 לסה"נ) ושימש את תושבי המקום במהלך התקופה שבין המרידות נגד הרומאים, עד לימי מרד בר כוכבא. התיארוך נקבע על פי שברי כלי חרס ומטבעות שנתגלו על רצפות האולם M1 והמבוא M2, ובחתכים שמתחת להן. בניצב לקיר הצפוני של המבנה נחפר חתך בדיקה: נראה כי הקיר נבנה על גבי מילוי שנדחס אל תוך מסדרון מדורג של בור מים, שיייעודו המקורי בוטל, כשהבור הפך לחלק ממערכת המסתור XV. המילוי הכיל ממצאים שסייעו בקביעת מועד הקמת אולם M1.

בתקופה הרומית המאוחרת (המאה הג' לסה"נ) שוקם מבנה הציבור. פנים הבניין אורגן מחדש, בעוד המעטפת החיצונית נותרה ללא שינוי. פעילות זו שינתה את התכנית המקורית והקשתה על ניתוח השרידים הקדומים ועל הבנתם.

## דיון

מותאר מבנה הציבור הנדון (M) הוא פשוט. אין בממצא מרכיבים אדריכליים האופייניים לבתי כנסת של התקופה הרומית והביזאנטית. לפיכך איננו יכולים לקבוע במפורש מה היה ייעודו של הבניין, אך ננסה להשוותו למבני ציבור אחרים מאותה תקופה, וכן נבחן אותו לאור המקורות ההיסטוריים והספרותיים מאותן תקופות.

מה היה שימושו של מבנה הציבור שחשפנו? האם היה זה מבנה התכנסות לצורכי ציבור, ששימש רק כמרכז קהילתי או שמא נועדו לו שימושים נוספים, כגון קריאה בתורה ותפילה בציבור?

מעטים הם הישובים הכפריים היהודיים מימי הבית השני שנחפרו, ובאשר לאילו שלא נחפרו, אין לדעת אם נמצאו בהם מבני ציבור אם לאו. בשרידי הכפר שנחשף בקרית ספר (קדמוניות 117, עמ' 25-32) נתגלה בית כנסת מן המאה הא' לסה"נ. האם מקרה הוא ששני הכפרים היחידים שנחפרו בשיטתיות בשפלת יהודה והשתמרותם מניחה את הדעת, והם מתוארכים למאה הא' לסה"נ, נתגלו מבני ציבור שעשויים היו לשמש כבתי כנסת?

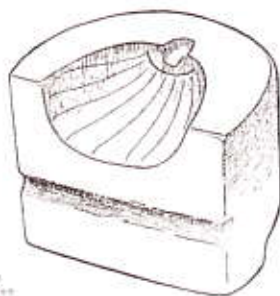
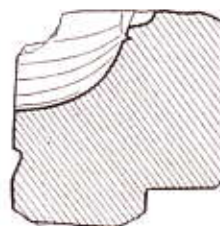


ג:ע"א) ויש הטובלים את כל הגוף, ולשם כך נדרש מקווה טהרה ממש. מתקני מים – אולי מקוואות – נזכרים גם בכתובת בית הכנסת של תיאודוטוס בן טנוס מירושלים. לדעת המחברים, קיים דמיון רב בין תכנית מבנה M שבחורבת עתרי לבין המבנה במצדה, שם התקינו הקנאים במועד מאוחר יותר את בית הכנסת שלהם. בשלב הקדום של המבנה (מימי הורדוס) היה קיים מבוא (נרתקס) שהוליך אל אולם רחב. תקרת האולם נתמכה על ידי חמישה עמודים עגולים שניצבו על אומנות רבועות, סדורות בצורת האות ח'. הקנאים שינו את תכנית המבנה: הם ביטלו את הקיר המפריד בין המבוא לאולם, בנו חדרון בפנינתו הצפון-מערבית ושינו את מערך העמודים. כן נוספו ארבע שורות מושבים מדורגים בצמוד לשלושה מקורות האולם, פרט לצד הצפון-מערבי, בו הייתה רק מדרגה אחת. תוכנית הבניין מתקופת הקנאים והממצאים מאותה תקופה, ובהם מגילות שנגנו תחת הרצפות וכן אוסטרקונים, מלמדים כי המקום שימש אז כבית כנסת. תיפקוד המבנה בשלב הקדום שלו שנוי במחלוקת. י' ידין ונ' אביגד העריכו שגם בשלב הקדום הוא שימש כבית כנסת. לעומתם גרס א' נצר, כי המבנה שימש אז כאורווה. לזין סבר שהבניין במצדה היה בראשיתו אולם קבלה, בעוד צ"א מעוז הבין אותו כטריקליניום הרומה לזה שבהרודיון.

מבנה הציבור בחורבת עתרי הוא בעל יחוד משלו; יש לו אמנם מספר קווים משותפים למבנים המוזכרים, אך ישנם גם מספר הבדלים. ניתן למנות בו מספר חלקים אדריכליים: מבוא, חצר (בה מקווה טהרה) ואולם גדול. אולם הרחב נעדר ציר אדריכלי ואין בו מוקד מרכזי פנימי. הנכנס לאולם בפתחו היחיד, פונה צפונה לכיוון ירושלים. מציאות משטח הסלע החצוב מחוץ לבניין מצפון, רומזת על התכנסות ציבור גם ברחבה שלמרגלותיו.

גילוי פריטים אדריכליים דוגמת אדנים, חולית עמוד עגול, כותרת דורית, כרכוב מגולף ושעון שמש, מחזקים את האפשרות כי היה זה בית כנסת. ממצאים דומים (כרכוב וכותרות) נתגלו בבתי כנסת אחרים מתקופה זו, שהוזכרו לעיל, ובעיקר בקרית ספר. גם הפשטות היחסית של המבנים והיעדרם הכמעט מוחלט של עיטורים משותף למבנים הללו. באולם M לא נמצאו גומחה לארון קודש ואין ספסלים הבנויים סביב הקירות. על סמך המקורות ניתן לשער כי נזקקו בו לפריטים ניידים, שכן ארון הקודש היה בתקופה הנדונה אביזר נייד, ובזמן התפילה היו מביאים ו"מניחין את התיבה" (תוס' מגילה ד:כא). לתיבה לא היה מקום של קבע בגלל מגוון השימושים של אולם בית הכנסת בחיי הקהילה. אף הספסלים (אם נדרשו) והבימה היו עשויים עץ (ירוש' מגילה ג:ג-ד). ניידות פרטי חריהוט אפשרה גמישות וניצול יעיל של מרחב האולם לצרכים המשתנים. מאידך גיסא, יתכן שהיו במבנה M ספסלי אבן שפורקו בעת השימוש המשני באולם.

בתי הכנסת של דרום יהודה. המתוארכים לתקופה



חורבת עתרי; שעון שמש השייך אולי למבנה הציבור

האדריכלי נעוצה במרכזיות הקריאה בתורה במסגרת הקהילה. הוא הצביע על עקרון אדריכלי משותף למבנים בגמלא, במצדה, בהרודיון ובקרית ספר: כולם מודגשת מרכזיות האולם, שהיווה מוקד לקריאה בתורה, ואליו פנו המתכנסים. מיתווה זה (לא בהכרח מודע) הושפע מתכניות מבני ההתכנסות העירוניים ההלניסטיים.

במקרים רבים היוותה החצר חלק ממכלול בתי הכנסת הקדומים. לזין עסק בתפקודיה הקהילתיים של החצר, המהווה אזור מעבר מהרחוב למתחם בית הכנסת. הוא הזכיר בין השאר ממצא של שעוני שמש מחצרות בתי הכנסת במצרים ובבית הכנסת בדלוס.

מקוואות טהרה נתגלו בסמוך לכל בתי הכנסת הקדומים (במצדה, בהרודיון, בגמלא ובקרית ספר; גם ליד המבנה ביריחו נתגלה מקווה) ובדומה לכך, גם בקרבת חלק מבתי הכנסת של תקופת המשנה והתלמוד. לזין ראה במקוואות ובבתי הכנסת הקדומים מרכיבים השייכים למכלול הקהילתי. אמנם נוהגי טומאה וטהרה אינם תלויים בבית הכנסת, אך מסורות רבות מקשרות בינם לבין דברי תורה ותפילה (תוס' ברכות ב:ג; שבת קכז:ב) ואף לכניסה לבית הכנסת (ברייתא דמסכת נדה, עמ' 3, 17, 33). יש המסתפקים בנטילת ידיים (תוס' ברכות יד:ב; חולין קכב:ב; ירוש' מגילה





חורבת עתרי; העיטורים המגולפים במערכת הקבורה III

### ביבליוגרפיה

- י' לוי, "בית הכנסת בתקופת בית שני - אופיו והתפתחותו", בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט, בתי-כנסת עתיקים - קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 11-29.
- צ"א מעוז, "בית הכנסת בתקופת הבית השני - קווים לדמותו הארכיטקטונית והחברתית", ארץ-ישראל כ"ג, תשנ"ב, עמ' 331-344.
- ד' ספראי, הקהילה היהודית בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה.
- ד"ר עמית, "על מקור תכנוניתיהם של בתי-הכנסת בדרום הר יהודה", קתדרה 68 (תשנ"ג), עמ' 6-35.
- ע' פליישר, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", תרביץ 59 (תש"ן), עמ' 397-441.
- ג' פרסטר, "בתי-הכנסת במצדה ובהרודיון, ארץ-ישראל י"א, תשל"ג, עמ' 224-228.
- ר' רייך, "בית הכנסת ומקווה הטהרה בארץ-ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד" בתוך: א' אופנהיימר, א' כשר וא' רפפורט (עורכים), בתי-כנסת עתיקים, קובץ מחקרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 205-212.
- N. Avigad, "The 'Galilean' Synagogue and its Predecessors" in: L.I. Levine (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem 1981, pp. 42-44.
- L. I. Levine, *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years*, New Haven & London 2000.
- E. Netzer, *Masada III, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965, Final Reports - The Buildings, Stratigraphy and Architecture*, Jerusalem 1991.
- R. de Vaux, *Archaeology and the Dead Sea Scrolls*, London 1973.
- Y. Yadin, *The Synagogue at Masada*, in: Levine L.I. (ed.), *Ancient Synagogues Revealed*, Jerusalem, 1981, pp. 19-23.

הרומית המאוחרת ולראשית התקופה הביזאנטית, כוללים מבואות מוארכים ואולמות רוחב, כדוגמת סוסיא, ואש-תמוע, ובמידה רבה גם מעון וענים, ואולי אף ח' רימון. כיוון התפילה היה צפונה, לעבר ירושלים, הודגש בתקופות המאוחרות עם בניית במה וגומחה, בה הוצב דרך קבע ארון הקודש.

למרות הפער הכרונולוגי אין להתעלם מן הדמיון האדריכלי בין התוכנית הבסיסית של מבנה הציבור בחורבת עתרי לבין זו של בתי הכנסת הרחביים בדרום יהודה. האם נוכל, בזהירות הנדרשת, להבחין במסורת תכנון של מבנה ציבור יהודי, שראשיתה בתקופה שבין שתי המרידות נגד הרומאים, ונשתמרה ושוכללה בתקופות הרומית המאוחרת והביזאנטית בחבל דרום יהודה?

דומה שרק עם גילויים בעתיד של מבנים דומים בכפרי יהודה והגליל נוכל לתת תשובות הנוגעות למהותו ולתפקידו של מבנה הציבור שחשפנו בחורבת עתרי. אם אכן היה מבנה הציבור בחורבת עתרי בית כנסת, אפשר שנוכל להתייחס אליו כאל אב טיפוס לבית כנסת כפרי. יש לקוות כי בעתיד יחשפו מבנים דומים שעשויים היו להתקיים בכל כפר יהודי.

### התקופה הרומית המאוחרת (שלב V)

זמן מועט לאחר שנת 200 לסה"נ שוקמו המבנים בחורבת עתרי על ידי אוכלוסיה חדשה. אוכלוסיה זו עשויה הייתה להיות פגאנית ויתכן שהי אלה וטראנים, משוחררי הצבא הרומי, שקיבלו נחלות בקרבת אלבתרופוליס (בית גוברין) הסמוכה, שנוסדה מחדש באותה עת. שלב זה בקיום האתר נמשך כ-150 שנה ולא לוהו בשינויים אדריכליים מפליגים. שוקמו מבני התקופה הקודמת (M, T, N, Q), חלק מן החדרים חולקו חלוקת משנה, במקומות אחדים הורמו רצפות, ונוספו חדרים. המבנים היו בני שתי קומות, כעדות גרם מדרגות, שרק בסיסו נמצא בחפירה. מבנה הציבור הותאם לצורכי מגורים: המבוא שלפני בית הכנסת חולק לשתי יחידות שאחת מהן שימשה בשלב זה כמטבח. המרחב הפנימי של האולם חולק לשלוש יחידות ששמשו כנראה למגורים, והתקרה נשענה על שלוש קשתות אבן.

החללים התת קרקעיים שלא היה בהם שימוש והיו מטרד - מולאו עפר ופסולת ונחסמו.

לתקופה זו שייכת מערת קבורה שהותקנה בתוך חדר תת קרקעי, שנחצב במקורו במאה הא' לסה"נ, כחלק ממערכת מסתור קטנה (III). המערה כוללת חדר קבורה רבוע שברפנותיו נחצבו שלושה מקמרים מעל שקתות קבורה. חזית שתיים מן השקתות עוטרה כמעין דופן סרקופג, בדרגמים שכללו דיסקוסים, אמפורה, מזבח ומעין מיטה (kline) מסוגנת.

האתר נעזב במחצית השנייה של המאה הד' לסה"נ, ורק רועים ונוודים פקדוהו לאחר מכן.